

ATOQLI OT TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

Davronova Bonu Davron qizi,

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) yo'nalishi II bosqich magistranti

bonudavronova531@gmail.com

Ilmiy rahbar: Mamataliyeva Navbahor Xo'jamberdiyevna,

PhD, dotsent

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20249695>

Annotatsiya. Mazkur maqolada atoqli ot tushunchasining tilshunoslikdagi nazariy asoslari, uning turdosh ot bilan farqi, onomastika fani doirasidagi o'rni va lingvistik tahlilning obyekti sifatidagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Maqolada atoqli otlarning semantik, grammatik va pragmatik xususiyatlari adabiyotlar tahlili asosida ochib berilgan bo'lib, ular nomlanish nazariyasi, referensiya va kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan baholanadi.

Kalit so'zlar: atoqli ot, onomastika, nomlanish nazariyasi, referensiya, semantika, pragmatika, onomastik birlik, til va tafakkur.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы понятия имени собственного в языкознании, его отличие от имени нарицательного, место в рамках науки ономастики и значение как объекта лингвистического анализа. В статье на основе анализа научной литературы раскрываются семантические, грамматические и прагматические характеристики имён собственных, которые оцениваются с точки зрения теории номинации, референции и когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: имя собственное, ономастика, теория номинации, референция, семантика, прагматика, ономастическая единица, язык и мышление.

Abstract. This article examines the theoretical foundations of the concept of the proper noun in linguistics, its distinction from the common noun, its place within the field of onomastics, and its significance as an object of linguistic analysis. The semantic, grammatical, and pragmatic characteristics of proper nouns are explored on the basis of a review of scholarly literature, and are evaluated from the perspectives of nomination theory, reference, and cognitive linguistics.

Keywords: proper noun, onomastics, nomination theory, reference, semantics, pragmatics, onomastic unit, language and thought.

Kirish. Tilshunoslikda atoqli ot, ya'ni proprium muammosi o'z dolzarbligini hech qachon yo'qotmagan va bugungi kunda ham faol muhokama qilinayotgan ilmiy masalalar qatoriga kiradi. Har qanday tabiiy tilda alohida shaxslar, geografik obyektlar, ijtimoiy institutlar va boshqa yagona tushunchalarni ifodalovchi nomlar mavjud bo'lib, ular turdosh otlardan o'zining referensial, semantik va pragmatik xususiyatlari jihatidan keskin farqlanadi. Atoqli otlar nafaqat lingvistika, balki falsafa, mantiq, sotsiologiya va kognitiv fanlar uchun ham muhim tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Aristotel davridan boshlab nomlarning tabiatiga doir munozaralar hozirgi kungacha davom etmoqda va bu munozaralar hali yakun topgani yo'q [1]. Atoqli otlarning lingvistik tahlilga jalb etilishi

onomastika fanining shakllanishiga zamin hozirlagan bo'lib, bu fan o'z ichiga antroponimika, toponimika, zoonimika, ergonimika va boshqa ko'plab tarmoqlarni oladi. O'zbek tilshunosligida ham ushbu soha bo'yicha izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, atoqli otning umumiy lingvistik nazariya doirasidagi o'rni va uning boshqa til birliklari bilan munosabati hanuz tizimli ravishda o'rganishni talab etadi. Shu boisdan ushbu maqolaning maqsadi atoqli ot tushunchasini tilshunoslikning turli paradigmalari struktural, funksional va kognitiv nuqtai nazaridan keng tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqot to'liq nazariy xususiyatga ega bo'lib, unda faqat ilmiy adabiyotlar tahlili va muallif shaxsiy tahlilidan foydalanilgan. Tadqiqotning metodologik asosini tavsifiy-tahliliy metod, qiyosiy-tipologik yondashuv va tilshunoslik manbalari bo'yicha tanqidiy adabiyotlar tahlili tashkil etadi. Manba bazasi o'zbek, rus va xorijiy tilshunoslik adabiyotlarini qamrab oladi, bu esa atoqli ot tushunchasini ko'p qirrali tarzda o'rganishga imkon beradi. Atoqli ot muammosini o'rganishda dastlabki asosiy manba sifatida John Stuart Millning "A System of Logic" asari keng e'tirof etilgan: Mill ushbu asarida onomastik birliklarning ma'nosi yo'q, faqat referenti bor degan konnotatsiyani rad etuvchi pozitsiyani ishlab chiqqan bo'lib, bu fikr keyinchalik keng muhokama qilingan [2]. Millning tushunchasiga qarama-qarshi pozitsiyani Gottlob Frege ilgari surgan: u "ma'no va maqom" (Sinn und Bedeutung) nazariyasida har bir nom o'z ifoda usuli orqali ma'lum bir mazmunni ifodalashini asoslagan, ya'ni nom nafaqat ko'rsatuvchi vazifasini, balki tasvirlovchi vazifani ham bajarishi mumkin [3]. Keyinchalik bu munozara analitik falsafa doirasida Saul Kripke tomonidan "Naming and Necessity" asarida tubdan qayta ko'rib chiqilgan: Kripke atoqli otlarni "qattiq ko'rsatkichlar" (rigid designators) deb atagan va ularning barcha mumkin bo'lgan olamlarda aynan bir referentga ishora qilishini ta'kidlagan [4]. Ushbu falsafiy-mantiqiy muhokamalar tilshunoslikda atoqli otning semantik tabiati masalasini keskin qo'yib berdi va ularning ta'siri zamonaviy onomastik tadqiqotlarda ham seziladi. Rus tilshunosligida A.V. Superanskayaning "Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo" asari onomastikani mustaqil tilshunoslik fani sifatida shakllantirgan muhim manba hisoblanadi: unda atoqli otlarning umumiy nazariyasi, ularning turdosh otlardan chegaralanishi, onomastik makon tushunchasi va turli toifadagi nomlarning tasnifi atroflicha bayon etilgan [5]. O'zbek tilshunosligida atoqli otlar bo'yicha fundamental ishlardan biri H. Hasanovning o'zbek onomastikasiga bag'ishlangan tadqiqotlari hisoblanib, unda o'zbek tili materialida antroponimlar va toponimlapning tarixiy-etimologik tahlili keng yoritilgan [6]. Bundan tashqari, A. Hojiyevning o'zbek tilining grammatik qurilishiga oid ishlarida atoqli otning grammatik belgilari bosh harfdan yozilishi, ko'plik shakli va qo'shimchalar bilan birikuvining o'ziga xos xususiyatlari batafsil ko'rsatilgan [7]. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan esa atoqli otlarni o'rganish uchun Vyvyan Evansning "A Glossary of

Cognitive Linguistics" asari muhim metodik ko'rsatmalar beradi: unda nomlanish (categorization) va kontseptualizatsiya jarayonlarida propriumlarning tutgan o'rni, shuningdek referensial munosabatlar kognitiv jihatdan talqin etiladi [8]. Bundan tashqari, A.A. Reformatskiyning "Vvedenie v yazykoznanie" darsligida atoqli va turdosh otlar o'rtasidagi tub farq birinchisining individual, ikkinchisining esa umumlashtirilgan referensiyaga ega ekanligi aniq va lo'nda tarzda ifodalangan [9]. Nihoyat, V.D. Bondaletovning "Russkaya onomastika" asarida onomastik leksikaning tili va madaniyat bilan aloqasi, nomlarning ijtimoiy-tarixiy funktsiyalari va ularning nutq madaniyatidagi o'rni keng yoritilgan [10]. Yuqoridagi manbalarda keltirilgan turli metodologik yondashuvlar atoqli otni bir tomonlama emas, balki bir necha lingvistik paradigma kesimida tadqiq etish zarurligini ko'rsatib turibdi.

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlilida ko'rsatilganidek, atoqli ot turdosh ot bilan muqoyasa qilinganda uning asosiy farqlovchi belgisi referensiya xarakteri hisoblanadi: turdosh ot ma'lum bir sinfga mansub barcha obyektlarni ifodalasa, atoqli ot faqat bitta yagona shaxs, joyni yoki hodisani belgilaydi [9]. Biroq bu farq ko'rinishidan oddiy bo'lsa-da, amalda ancha murakkab tabiatga ega. Masalan, "daryo" so'zi turdosh ot bo'lsa-da, "Sirdaryo" yoki "Amudaryo" atoqli ot hisoblanadi; ammo nutq jarayonida "Daryo" birikmasini geografik nom sifatida ishlatish ham mumkin, bu esa ikki toifa o'rtasidagi chegaraning nisbiy ekanligini ko'rsatadi. Kripkening "qattiq ko'rsatkich" nazariyasi bu nuqtada alohida ahamiyat kasb etadi: unga ko'ra "Alisher Navoiy" birikmasi barcha mumkin bo'lgan voqeliklar doirasida aynan shu tarixiy shaxsni ko'rsatadi, ya'ni ushbu nom boshqa kontekstlarda boshqa referentga ishora qilmaydi [4]. Bunday xususiyat turdosh otlarda mavjud emas, chunki "shoir" so'zi turli kontekstlarda turli shaxslarga nisbatan qo'llanishi mumkin.

Semantik jihatdan atoqli otning ma'nosi bormi yoki yo'qmi degan savol tilshunoslikda hamon munozarali bo'lib qolmoqda. Millning deskriptiv ma'nodan xoli degan pozitsiyasi hozir ham tarafdorlarini topadi, ammo bu mutlaq to'g'ri emas: "Toshkent" nomida "tosh" va "kent" morfemalarining ma'nosi bor, bu esa nomning etimologik semantikasini saqlab turganidan dalolat beradi [5]. Shu bilan birga, zamonaviy nutq amaliyotida bu etimologik ma'no nutq ishtirokchilariga doim ham anglashinavermasligi va kommunikativ jarayonda muhim ahamiyat kasb etmasligi ham haqiqat. Fregeaning ma'no va maqom nazariyasi bu muammodan chiqishning bir yo'lini taklif etadi: nom o'zining maqomi ko'rsatuvchi qobiliyati bilan birga ifoda usuli orqali ma'lum bir tasavvurni ham uyg'otishi mumkin [3]. Ushbu nuqtai nazar pragmatik tilshunoslik uchun ham muhim: bir xil nom turli madaniyatlar yoki davrlar doirasida turli konnotatsiya va assotsiatsiyalarni uyg'otishi mumkin, bu esa nomning faqat referensial emas, balki madaniy-semiotik birlik ekanligi to'g'risidagi xulosaga olib keladi.

Kognitiv tilshunoslik atoqli otni kontseptualizatsiya mahsuli sifatida talqin etadi: har qanday nom kontseptual strukturaning til yuzasidagi ko'rinishi bo'lib, u ma'lum bir ob'ektni tafakkurda kategoriyalashtirishning natijasi hisoblanadi [8]. Bu yondashuv atoqli otlarni grammatik kategoriya doirasida emas, balki inson bilimlarini ifodalovchi kognitiv birlik sifatida o'rganishga imkon beradi. O'zbek tili materialida ushbu nazariy xulosalarni qo'llash o'ziga xos natijalar beradi. O'zbek tilida atoqli otlar turdosh otlardan bosh harfdan yozilishi orqali grafik jihatdan ajratiladi, ammo og'zaki nutqda bu farqlanish grammatik shakl va kontekst vositasida amalga oshiriladi. Qo'shimchalar bilan birikishda atoqli otlar ba'zan apostrof belgisi bilan alohida ajratiladi "Navoiy'da", "Toshkent'dan" bu esa nomning grammatik jihatdan maxsus maqomda ekanligini aks ettiradi [7].

Onomastik leksikaning madaniy-tarixiy qatlami jihatidan olinsa, o'zbek antroponimlari, toponimlari va etnonimlari xalqning tarixiy xotirasi, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy tuzilmasini aks ettiruvchi boy ma'lumot manbai hisoblanadi [6]. Bu esa atoqli otlarni nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika va madaniyatshunoslik fanlarining tadqiqot obyekti sifatida ham ko'rib chiqishni talab etadi. Shunday qilib, atoqli otning tilshunoslikdagi o'rni ko'p qirrali bo'lib, u grammatika, semantika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik va onomastika fanlarining kesishmasida joylashgan murakkab lingvistik ob'ekt sifatida o'zini namoyon etadi. Ushbu ko'p qirralik tadqiqotchilarni har doim yangi metodologik yondashuvlar izlashga undaydi va bu holat mazkur sohadagi ilmiy faollikni saqlab turadi.

Atoqli otlarning yana bir muhim jihati ularning nutqdagi funksional xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Umumiy ot ma'lum bir tushunchani umumlashtirib ifodalasa, atoqli ot tinglovchi yoki o'quvchida aniq bir ob'ektga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatish aktini amalga oshiradi. Bu esa atoqli otni pragmatik jihatdan o'ta muhim vosita sifatida belgilaydi: bitta nom butun bir tavsif yoki izohotni almashtirishi mumkin. Masalan, *"buyuk o'zbek shoiri, mutafakkir, davlat arbobi, XV asr adabiyotining yirik namoyandasi"* degan kengaytirilgan tavsif o'rniga *"Alisher Navoiy"* nomini ishlatish kifoya. Shu bilan birga, atoqli otlar ijtimoiy va madaniy jihatdan yuklangan birliklar bo'lib, ular muloqot ishtirokchilarining umumiy bilim zaxirasiga, ilmiy bilimga tayanadi. Agar tinglovchi ushbu bilimga ega bo'lmasa, nom o'zining to'liq kommunikativ vazifasini bajara olmaydi va bu holat nomning faqat til birligi emas, balki ijtimoiy-madaniy fenomen ekanligi to'g'risidagi xulosani tasdiqlaydi. Shuning uchun ham atoqli otlarni o'rganishda faqat tizimiy-struktural tahlil bilan cheklanmasdan, ularning nutq va madaniyat bilan o'zaro munosabatini ham inobatga oluvchi keng qamrovli yondashuv zarur hisoblanadi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatdiki, atoqli ot tushunchasi tilshunoslikda markaziy o'rinlardan birini egallaydi va uni faqat grammatik kategoriya sifatida ko'rish yetarli emas. Semantik jihatdan atoqli ot referensial munosabatlar, etimologik ma'no

qatlamlari va madaniy konnotatsiyalarning murakkab majmuasini ifodalaydi. Millning konnotatsiyadan xoli degan ta'rif bilan Fregeaning ma'no va maqom nazariyasi va Kripkening qattiq ko'rsatkich konsepsiyasi o'rtasidagi ziddiyat hali to'liq hal etilmagan bo'lib, bu muammo turli metodologik yondashuvlar orqali yanada chuqurroq o'rganishni talab etadi. Onomastika fanining shakllanishi va rivoji atqali otni tilshunoslikning mustaqil tarmoqi sifatida o'rganishga katta hissa qo'shgan bo'lsa-da, kognitiv va pragmatik tilshunoslikning kirib kelishi bu sohaga yangi o'lchamlar qo'shdi. O'zbek tilshunosligi uchun esa atqali otlarning nafaqat grammatik, balki etnolingvistik va kognitiv jihatlarini o'rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi, chunki o'zbek onomastik leksikasi xalqning ma'naviy va madaniy merosini aks ettiruvchi noyob manba hisoblanadi. Kelgusida ushbu sohada qiyosiy-tipologik va kognitiv usullarga tayangan yangi tadqiqotlarni amalga oshirish o'zbek tilshunosligini boyitishga xizmat qilishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 895 с.
2. Mill J.S. A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. — London: John W. Parker, 1843. — 622 p.
3. Frege G. Über Sinn und Bedeutung // Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. — 1892. — № 100. — S. 25–50.
4. Kripke S.A. Naming and Necessity. — Cambridge: Harvard University Press, 1980. — 172 p.
5. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. — М.: Наука, 1973. — 366 с.
6. Hasanov H. O'zbek onomastikasi masalalari. — Toshkent: Fan, 1981. — 164 b.
7. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2010. — 320 b.
8. Evans V. A Glossary of Cognitive Linguistics. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. — 239 p.
9. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.
10. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. — М.: Просвещение, 1983. — 224 с.